

בסייעתא דשמיא

סגולה

גליון לתורה ולתעודה המופיע מעת לעת

מאת

יעקב ישראל סטל

גליון 22 • בין כסה לעשור תשפ"ב

"לב אחד" בתמר וגלגולו ללולב של מצוה

א. "לב אחד" בעץ התמר

בשלהי מסכת ברכות מן התלמוד הבבלי מצויה חטיבה רחבה של פירוני חלומות, וסדרה אחת מהן עוסקת ברואה בחלומו את פרטי ארבעת המינים שנצטוונו ליטול בחג הסוכות (פרט לערבה):

[א] הרואה **הדס** בחלום - נכסיו מצליחין לו, ואם אין לו נכסים - ירושה נופלת לו ממקום אחר... הרואה **אתרוג** בחלום - הדור הוא לפני קונו, שנאמר (ויקרא כג מ): 'פרי עץ הדר כפת תמרים'. הרואה **לולב** בחלום - אין לו אלא לב אחד לאביו שבשמים¹.

מכך ש"הרואה לולב בחלום" מופיע, כאמור, בסדרת חלומות אחרים אודות ארבעת המינים, ברור כי מדובר בחולם על **לולב של מצוה**.

* קיצורים ביבליוגרפיים:

גנזי חג הסוכות = גנזי חג הסוכות: אסופת גזנים מתורתם של ראשונים בענייני חג הסוכות, מהדורת, ירושלים תשעח.

מחזור סוכות = מחזור סוכות שמיני עצרת ושמיחת תורה, מהדורת ד' גולדשמידט וי' פרנקל, ירושלים תשמא.
** גירסה מוקדמת ומקוצרת של חלק מן המאמר כתבתי בגנזי חג הסוכות, עמ' קעד-קעה הערה 92, וראה גם שם, עמ' כ-כא הערה 63, עמ' רעט הערה 3.

1 בבלי, ברכות נו ע"א. בדיקה (שנעשתה באלול תשפ"א) בעדי הנוסח שנרשמו במאגר 'הכי גרסין' לא העלה שינויי נוסחאות משמעותיים במאמר זה.

"סגולה" - אוצר חביב; דבר נכבד ונחמד (פירוש רש"י ואבן-עזרא, שמו"ט י"ה)

© כל הזכויות שמורות | להצטרפות או לבקשת הסרה מרשימת התפוצה: alfabita99@gmail.com

והנה, **הלולב** הוא, כידוע, ענף של **עץ התמר**, ועל העץ אמרו חז”ל בכמה הזדמנויות שיש לו “לב אחד”, ונתפרש הדבר בידי רש”י: “כעין מוח יש בו [=בעץ התמר], כגון בעץ האגוז והגפן, ואין לו אלא בעץ האמצעי הזקוף ועולה וגדל למעלה, ולא בחירותיו ומכבדותיו”². רש”י מדגיש ש”מוחו” של עץ התמר **אינו** “בחירותיו ומכבדותיו”, הם ענפיו, היינו, **בלולב** אין את מוחו של עץ התמר, שהוא כאמור נמצא רק בגזעו האמצעי של העץ.

לאור זאת יודגש, שהמאמר “הרואה לולב בחלום, אין לו אלא **לב אחד** לאביו שבשמים”, הוא לא מפני שבלולב עצמו יש “לב אחד”, שכאמור אין הדבר כן! אלא ביאור העניין, שתיבת **לולב** נדרשת בנוטריקון: **לו לב**³, לרמז, **שלבועל החלום** – לא ללולב! – יש **לו לב**, היינו לב אחד, לאביו שבשמים.

אפשר גם להסביר, שה**לולב** רומז על **לב אחד** (של החולם) מפאת **מוצאו** מעץ התמר שיש לו “לב אחד”. אך גם להסביר זה, **ללולב** עצמו – אין לב אחד!

ואכן כדוגמת ההצעה הפרשנית האחרונה, שכוח האב (עץ התמר) השפיע על הבנים (ענפי העץ, הלולב) שייחשבו כרומזים ל”לב אחד”, כבר מצאנו בדברי חז”ל. כן שנינו בתלמוד הבבלי:

[ב] רבי יוחנן בן ברוקה אומר: **חירות של דקל** היו מביאין, וחובטין אותן בקרקע בצדי המזבח, ואותו היום נקרא חבוט חריות... מאי טעמא דרבי יוחנן בן ברוקה?... רבי לוי

2 פירוש רש”י, סוכה מה ע”ב, ד”ה ‘אין לו אלא’ (המוסגר ממני לתוספת ביאור). וכעין זה בפירושו למגילה יד ע”א, ד”ה ‘לב אחד’.

כפירושו של רש”י כתבו ראשונים נוספים, אלא שהם תיארו יותר בבידור את אותו ‘מוח’ של עץ התמר וגם הוסיפו שהוא ראוי וטוב לאכילה. כן כותב ר’ ישעיה ב”ר מאלי דייטראני (רי”ד; ד’תתקכ”ה/תתקל”ה, 1250-1165/1170): “כל האילנות יש להם רך בתוכן, והוא נקרא ‘לב האילן’, ואין להן לב אחד, שגם הענפים שהן מתפשטין מיכן ומיכן יש להם רך בתוכן, אבל התמר, אין לו אותו הרך בענפיו, שאין לו אלא עליו מחוברין בשדרה ואין בהם לב” (פסקי הרי”ד, סוכה מה ע”ב, מהדורת הרב א”י וורטהיימר [ואחרים], ירושלים תשכו, עמ’ תקנא). כיוצא בזה בפירוש מסכת מגילה לאחד מן הראשונים שלא נודע שמו: “מה תמר זו, אין לו אלא לב אחד. פירוש: **שיש באמצעות הגזע דבר רך ומתוק לאכול**, מה שאין כן בנופין הנוטין לכאן ולכאן, אבל בשאר אילנות יש מהן אפילו בנופין” (שיטה למסכת מגילה לאחד הראשונים: מיסודם של רבותינו חכמי פרוכאנס, איטליה וספרד, לדרך יד ע”א, מהדורת הרב א’ שושנה ואחרים, ירושלים תשנט, עמ’ עג). לראשונים נוספים שנקטו כפירוש זה, ראה: גגיו חג הסוכות, עמ’ רעא הערה 19; ולפירוש זה מובן היטב הפתגם שהובא בויקרא רבה, טו ח, עמ’ שלו [=שם, טז ו, עמ’ שסב, בשינויים קלים]: “[במלא אמרין]: דאכל **בהדי קורא**, לקי בהדי קילא”, כפי שביארו ש’ פרידמן, ‘הפתגם ושברו: עיון בתרבות המשל בספרות התלמודית’, JSIJ, 2 (2003), עמ’ 60-61. ראה שם.

3 על השימוש בנוטריקון לפתרון חלומות, כמו בזה שלפנינו, ראה: ר”ש ליברמן, יונית ויונות בארץ ישראל: מחקרים באורחות-חיים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תשכג, עמ’ 207 (חזר על דבריו, בלא תוספת חידוש: ח’ וייס, ‘זמה שפתר לי זה לא פתר לי זה’: קריאה במסכת החלומות שבתלמוד הבבלי, ישראל 2011, עמ’ 202-203). ובנוגע לפתרון הנוכחי, ראה גם: א’ קריסטאנפולר, חלומות ופשריהם בספרות חז”ל, ירושלים תשעז, עמ’ 117 הערה 139ב.

אומר: **כתמר, מה תמר זה אין לו אלא לב אחד**, אף ישראל אין להם אלא לב אחד לאביהם שבשמים⁴.

המעין בטעם דרושי זה עומד ותמה: הן בחירות הדקל עצמן⁵ אין בכלל 'לב', וכיצד אפוא נוטלים אותן לחבוט בצידי המזבח כדי לרמוז על מעלתם של ישראל ש"אין להם אלא לב אחד לאביהם שבשמים"? אין זאת אלא, שעל דרך הדרש מזכה האב מכוחו לבניו (ענפי הדקל), ומכאן שורשם – עץ התמר – רומזים גם הם על "לב אחד". מאמרים מדרשיים נוספים הזכירו את "לב אחד" הקיים בעץ התמר, ומהדגשתם זו – "תמר" ולא "לולב" – משמע, שלא נאמרו דבריהם בלולב של מצוה.

[ג] בבלי, מגילה יד ע"א: 'היא יושבת תחת תמר' (שופטים ד ה), מאי שנא תחת תומר? ... מה תמר זה אין לו אלא לב אחד, אף ישראל שבאותו הדור לא היה להם אלא לב אחד לאביהן שבשמים⁶.

[ד] תנחומא, במדבר, טו: 'צדיק כתמר יפרח' (תהלים צב יג), מדבר בשבטו של לוי... ולמה נמשלו לתמר? לומר לך, מה תמר אין לו אלא לב אחד, כך שבט לוי אין לו אלא לב אחד להקב"ה.

[ה] מדרש בראשית רבתי, פרשת וישב, ירושלים תש, עמ' 179: ולמה נקרא שמה 'תמר'? ... שהיה לבה מכון לשמים כתמר זה שאין לו אלא לב אחד מכון למעלה, כך תמר לא כוונה לשם זנות אלא לשם שמים⁷.

נמצאנו אפוא למדים, שללולב עצמו אין "לב אחד" אלא רק העץ ממנו מוצאו – עץ התמר, הדקל⁸. גם כינויו של הלולב "ליבה של תמרה"⁹, אינו מלמד אלא שהוא נחשב לב התמר –

- 4 בבלי, סוכה מה ע"א-ע"ב. הקטע הראשון (דברי רבי יוחנן בן ברוקה) הוא מהמשנה. כנוסח הדפוס שלפנינו: **"כתמר, מה תמר** זה, אין לו אלא לב אחד...", כן גם בעדי הנוסח: לונדון הספרייה הבריטית 400; מינכן 140; מינכן 95; אנלאו 270; אוקספורד 2677. אבל בכת"י אוקספורד 366: "ר' לוי אומר: **כדקל**, מה **דקל** זה אין לו אלא לב אחד...". וכך בעדי נוסח נוספים: פירקוביץ 293; וטיקן 134; Citta di Castello; פיורו רסט-רעו; ויניציאה רפ-רפג (כל עדי הנוסח נרשמו לפי מאגר 'הכי גרסינן', ושם נרשמו הסיגנטורות המלאות שלהם). ולענייננו אין כל משמעות בחילוף נוסח זה.
- 5 חריות הדקל הם הענפים שהוציחם פתוחים. השווה י' פליקס, חי' וצומח בתורה: תיאור בעלי החיים והצמחים שבתורה, ירושלים תשדמ, עמ' 242: "העלה בעודו סגור הוא הלולב, ומשנפתח הוא החרות".
- 6 בדיקה (שבוצעה באלול תשפא) בעדי הנוסח שנרשמו במאגר 'הכי גרסינן' לא העלה שינויי נוסחאות משמעותיים במאמר זה, פרט לשינוי: "מה **תומר** זה...", המופיע בכמה מעדי הנוסח.
- 7 מדרש בראשית רבתי הוא מאוחר, מבית מדרשו של ר' משה הדרשן, אך אפשר ודרושו מבוסס על מקור קדום יותר, הגם שדבריו "אין לו אלא לב אחד מכון למעלה", מושתתים על "הלכות פסוקות" או "הלכות גדולות", עי' להלן, הערה 17.
- 8 כאן המקום להביא את דבריו המחודשים של פרשן פיוטים צרפתי קדום, בן זמנם של תלמידי רש"י (המחצית הראשונה של המאה השתים-עשרה), הכותב, שללולב אין לב ומשום כך הוא מסמל את הרשעים; את הדברים הוא כותב בביאורו לשורת הפיוט: "בְּלוֹלֵב שֶׁדִּקְסִים / אֵיךְ אֶקְרֵט מַעֲשִׂים / פְּנֵי מַקְדִּיחַ הַמְּסִים" (קיקלר

וזאת מפני שצומח ובוקע מראש הגזע¹⁰ – אך לא שיש לו עצמו "לב אחד"!

ההבנה שהתמר יש לו "לב אחד" ולא הלולב ברורה עוד יותר לפי הפרשנות הספרדית למשפט "מה תמר זה אין לו אלא לב אחד" (לעיל, מאמרים ב,ג,ד). כן כותב ר' ששת ב"ר יצחק בנבנשתי, מ'נשיא' היהודים, שפעל בשנים ד'תתצא-תתקסט (1131-1209) בעיר סרגוסה שבספרד:

מה תמר זה אין לו אלא לב אחד, כי התמרה יש לה גרעינה בתוכו, ואין בתוך הגרעינה אחרת, מה שאין כן בשאר פירות שיש בתוכן גרעינה, כי בתוך גרעינתן יש גרעינה אחרת, והם שני לבבות, כי הגרעינה הוא בתוך הפרי כמו הלב בתוך הגוף¹¹.

פירוש מחודש זה, שהסכימו לו חכמים נוספים מספרד ופרובאנס¹², מסב את "תמר זה אין לו אלא לב אחד" מן עץ התמר – כהבנה המקובלת המבוססת על פירוש רש"י לתלמוד¹³ – אל פרי התמר ('התמרה'), ולפיו, ה"לב" הוא גרעין הפרי, ולפרי התמר יש "לב אחד", כי יש בו

9 'אקחה פרי עץ' מהקדושתא 'אִימְתִי בחיל כפור' לר' אלעזר בירבי קליר, מחזור סוכות, עמ' 103). וכן כותב המפרש (המובאות מן הפייט הודגשו בגופן עבה והדגשות אחרות נעשו באמצעות פיזור): **"ללולב שוד חמסים:** במצות לולב שמביאין, הוא מפני שאין לו לב, ודוגמא לרשעים שאין להם לב להקב"ה - לא ריה ולא טעם. ומאחר ש'לולב' זכר לרשעים, בה **אין אפרוש מעשי** להקב"ה, והקב"ה, שהוא מקדיח **המסים**, זכור מהם כבר..." (גנוי חג הסוכות, עמ' כ-כא. לזמנו ומקומו של הפרשן, ראה שם, מבוא, עמ' ח-י). ראה ויקרא רבה, ל טו, עמ' תשיג: "ישב לו [שלמה] תמה על ארבע מינין הללו: 'כפות תמרים', התורה אמרה טול שתי כפות תמרים להלל בהן והוא אינו נוטל אלא **לולב** - **ליבה שלתמרה**". ובסגנון קצת שונה בתנ"ב, אמור, כט: "'כפות תמרים', צריך אדם ליטול שתי כפות ולהלל בהם, ואינו נוטל אלא **לבה של תמרה**, זה הלולב". גם תרגום הפשיטתא לתורה מתרגם את "כפת תְּמָרִים" (ויקרא כג מ) - "לבותא דדקלא" (מ' צפור, תרגום הפשיטתא לספר ויקרא עם ביאור, ויקרא שם, עמ' 201), וזאת בהסתמכו על פרשנותם של חז"ל, ראה: י' מאורי, 'השפעת המדרש על תרגום הפשיטתא לתורה בבחירת המלים', תרביץ, מו (תשלז), עמ' 228 הערה 81. גם בתקופה מאוחרת יותר מופיע כינוי זה ללולב, כן למשל מבאר רב סעדיה גאון: "כפות תמרים - לב התמר" (באור תשעים מלות בודדות בתנ"כ מרבנו סעדיה גאון, סימן נו, מהדורת הרב ש"א וא"י וורטהיימר [בתוך: גנוי ירושלים, א], ירושלים תשנב, עמ' קנז). והוא חוזר על התיאור בסידורו: "צריך לקנות ד' דברים: אתרוג והדס משולש וענפים מלב **הדקל** וקצת ערבות..." (סדור רב סעדיה גאון, מהדורת ש' אסף [ואחרים], ירושלים תשא, עמ' רלה). וראה עוד להלן, הערה 17.

10 ראה פליקס, חי צומח בתורה (לעיל, הערה 5), עמ' 242: "הלולב בוקע מראש הגזע, מהמקום שהוא 'ליבו של תמר' הקרוי 'קור' (בארמית 'קורא') שהוא ראוי למאכל".

11 גנוי חג הסוכות, עמ' רסט-ער. הדברים הובאו בשם: "והנשיא הגדול, החכם ר' ששת ב"ר יצחק ז"ל סרקוסטי" (שם, עמ' רסט), הוא ר' ששת ב"ר יצחק בנבנשתי, ראה עליו שם, עמ' רסט הערה 14.

12 ראה: גנוי חג הסוכות, עמ' ער הערה 19. הפירוש מופיע גם במסכת מגילה של תלמוד בבלי שהועתק בתנין בשנת ה'ש"ו (1546), כת' ניריירק, ספריית אוניברסיטת קולומביה Ms. X893T141 (מתכ": F20655), דף 113, בגליון, בצד המאמר במגילה יד ע"א (=לעיל, מאמר ג; על המילים "אין לו אלא לב אחד"): "פ'ירוש: כלומ'ד גרעינה אחת". גם ריטב"א בחידושי לסוכה מה ע"ב סובר, ש"תמר" הוא פרי התמר ולא עץ התמר, אלא שהוא מפרש את העניין בדרך שונה. יעויין בדבריו ובגנוי חג הסוכות, עמ' ער הערה 19 (בשלהי ההערה שבעמוד הנזכר).

13 ע'י לעיל, ליד הערה 2.

גרעין אחד בלבד, שאין גרעינו מכיל בתוכו גרעין נוסף, בשונה משאר פירות שגרעינם מכיל גרעין פנימי אחר, כניכר במיוחד בגרעיני אפרסק או משמש. "תמר" הוא פרי התמר ולא עצו, ו"לב אחד" הוא גרעין הפרי, ואין אפוא כל אפשרות לפרש את "מה תמר זה אין לו אלא לב אחד" כמתייחס ללולב, ענף העץ, שכן אינו פרי ואין בו גרעין!

ב. "מה תמר אחד" כטעם לנטילת לולב של מצוה

אך עם כל זאת, אע"פ שהוסכם על הכל שהמאמר "מה תמר זה אין לו אלא לב אחד" במקורו אינו מתייחס ללולב, הרי שבתקופה מאוחרת יותר נטלו חכמים את המאמר "מה תמר זה אין לו אלא לב אחד, אף ישראל אין להם אלא לב אחד לאביהם שבשמים" (לעיל, מאמר ב) והסמיכוהו למצות נטילת ארבעת המינים, כטעם דרושי לנטילת הלולב. הסבה זו החלה, בהבלעה, בזמן הגאונים, והמשיכה ביתר שאת אצל הראשונים. בספר 'הלכות פסוקות', שנתחבר בזמן גאוני בבל (סביבות סוף המאה השמינית) ובהשפעתם, נקבע המאמר "מה תמר זה..." בהלכות ארבעת המינים¹⁴, ומיד אחריו הובא הקטע: "תניא, ארבעת מינים שבלולב, שנים מהם עושין פירות ושנים מהם אין עושין פירות..."¹⁵. משמע, שהמחבר ראה את המאמר "מה תמר זה..." כאחד מטעמי נטילת לולב. מ'הלכות פסוקות' העתיק ר' שמעון קיארא (אמצע המאה התשיעית) בספרו 'הלכות גדולות'¹⁶, ומשם או ממקורו שאבו כמה ראשונים, כמו: ר' יצחק אבן-גיא (לוסינה; ד'תשצח-תתמט, 1089-1038)¹⁷; חכם לא נודע בעל 'ספר הנייר' (צרפת, המחצית השנייה של המאה השלוש-

14 הלכות פסוקות השלם, א, הלכות לולב, מהדורת י' עץ-חיים, ירושלים תשעו, עמ' רפז-רפז: "כפות תמרים' (ויקרא כג ז), מה תמר זה אין לו אלא לב אחד וזקוף כלפי מעלה, כך ישראל אין להם אלא לב אחד לאביהם שבשמים".

15 הלכות פסוקות השלם, שם, עמ' רפז. ברייתא זו מקורה בבבלי, מנחות כז ע"א. כל העניין גם בספר 'הלכות ראו', שהוא כנודע תרגום עברי קדום ל'הלכות פסוקות'. ראה הלכות פסוקות או הלכות ראו, הלכות לולב, מהדורת שו"ח הברשטס, פריס תרמו, עמ' 29: "כפות תמרים', מה זה אין לו אלא לב אחד וזקוף כלפי מעלה, כך ישראל אין להם אלא לב אחד לאביהם שבשמים. תני: ארבעה מינים שבלולב, שנים מהן עושין פירות ושנים מהם אין עושין פירות..."

16 הלכות גדולות, א, הלכות לולב, מהדורת ע' הילסהיימר, ירושלים תשל"ב, עמ' 351: "כפות תמרים', מה תמר זה אין לו אלא לב אחד וזקוף כלפי מעלה, כך ישראל אין להם אלא לב אחד לאביהם שבשמים. ותניא: ארבעת מינים שבלולב, שנים מהן עושין פירות ושנים מהן אין עושין פירות..."

17 שערי שמחה [...] ונקרא גם מאה שערים, א, הלכות לולב, מהדורת הרב י"ד במברגר, פירטה תרכ"א, עמ' צה: "כפות תמרים' - לולבי תמרים, מה תמר זה, אין לו אלא לולב אחד וזקוף כלפי מעלה, כך ישראל אין להם אלא לב אחד לאביהם שבשמים". כאן הוא ממשיך בויהוי "ענף עץ עבות" ו"ערי נחל", ולאחר מכן מביא גם הוא את הברייתא: "ארבעה מינים שבלולב, שנים מהם עושין פירות..." אכן המהדיר בהערה יא, סבר שנפלה טעות ב"אין לו אלא לולב אחד וזקוף כלפי מעלה", והציע לתקן: "אין לו אלא לב אחד". ואם כי תיקונו מתאשש מן המקורות - 'הלכות פסוקות' ו'הלכות גדולות', שבשניהם נכתב: "אין לו אלא לב אחד" (לעיל, הערות - 16-

עשרה)¹⁸; ר' דוד עדני בעל 'מדרש הגדול' (תימן; המחצית הראשונה של המאה הארבע-עשרה)¹⁹, ועוד²⁰. אלו הביאו את המאמר בסגנונו של 'הלכות פסוקות': "מה **תמר** זה..." וכפי שהוא במקורות חז"ל, אך חכמים אחרים, שכנראה נתקשו כיצד "מה **תמר** זה..." מסביר את טעם נטילת **לולב**, שינו את לשון המאמר: "מה **לולב** זה אין לו אלא לב אחד..."²¹, אע"פ שאין השינוי תואם להמשכו, שכאמור, בלולב אין לב אחד! אין זאת אלא שבעלי השינוי נאלצו לייחס ללולב את תכונת מוצאו, עץ התמר, או שנסתמכו על הנוטריקון: **לולב** = לו לב, המוצא לב סמלי ורעיוני בלולב שאין בו לב של ממש.

אין בידי מידע ברור אימתי 'תיקנו' את המאמר לנוסח: "מה **לולב** זה אין לו אלא לב אחד..." בהקשר למצות לולב, אך כן הוא מופיע בתקופת הראשונים²¹, וגם זכה לשדרוג משמעותי

(14), וכך גם במקבילות (ע"י לעיל, ליד הערה 7, ולהלן הערות 18-19), עדיין אפשר שאין כאן שיבוש אלא שינוי מכוון של המחבר, ר' יצחק אבן גיאת, שכן הלולב נחשב ללבו של עץ התמר - "ליבה של תמרה" (ע"י לעיל, הערה 9), ונמצא שאין לו אלא **לולב אחד** וזקוף כלפי מעלה" הוא **שינוי פרשני** ל"אין לו אלא לב אחד וזקוף כלפי מעלה".

18 ספר הנייר, ראש סימן יד (הלכות לולב והלל), מהדורת הרב ג' אפפעל, ירושלים תשנ"ד, עמ' פג: "פרי עץ הדר", הוא אתרוגא. 'כפות תמרים', הם חריות של דקל קודם שיתפרדו העלים לכאן ולכאן, מה **תמר** אין לו אלא לב אחד וזקוף כלפי מעלה, אף ישראל". בפסקה זו הוא מדבר על "לב אחד" ש**בתמר**, אך להלן, בהמשך אותו סימן ועמוד, הוא כותב כן על **לולב** (!): "וארבעה מינים שבלולב, שנים מהם עושין פירות, והוא אתרוג... וכן **לולב** עושה פירות, ואין לו אלא לב אחד וזקוף למעלה..." וראה עוד להלן בסמוך, בהמשך המאמר.

19 מדרש הגדול, ו, ויקרא כג, מהדורת הרב ע' שטיינזלץ, ירושלים תשנ"ד, עמ' תרנ"ט: "כפות תמרים", זה הלולב, שהוא כמו שרביט כפות... דבר אחר, 'כפות תמרים', מה תמר זה אין לו אלא לב אחד וזקוף כלפי מעלה, כך ישראל אין להן אלא לב אחד לאביהן שבשמים".

20 ראה: גנוי חג הסוכות, עמ' רסח.

21 יש ראשונים שהביאו את המאמר המעובד כדי להסביר את הכללת הלולב במצות ארבעה המינים, בדומה לשימושו של 'הלכות פסוקות' (אלא שהוא השתמש בנוסח המקורי של המאמר: "מה **תמר** זה..."). ראה ר' דוד ב"ר שמואל הכוכבי מאישטיילא, ספר הבתים, ב, חלק מגדל דוד - ספר מצוה, מצוה קסג, מהדורת הרב מ' הרשלה, ירושלים תשמ"ג, עמ' רכה. והשווה דברי ר' ישראל אלנקאווה, מנורת המאור, ב, פרק שני (התפילה), מהדורת ה"ג ענעלאו, עמ' 428: "שהלולב הוא רמו להב"ה [=להקב"ה], שהוא עליון על הכל, כך הלולב גבוה על שלושת המינים... וכשישראל הוא לב אחד לאביהם שבשמים, כמו **הלולב** שאין לו אלא לב אחד, הם עולים למעלה גדולה, כלולב שהוא [ב]מינו גבוה מכל האילנות". והשווה גם: גנוי חג הסוכות, עמ' קעד-קעה. בנוסף לכך השתמשו הראשונים במאמר המעובד: "מה לולב זה..." כדי להסביר עניינים אחרים הנוגעים למצות לולב, ואביא מה שמצאתי: (א) **טעם אגידת ההדסים עם הלולב בנפרד ולפני הערב**: כן כותב ר' שלמה ב"ר שמואל הצרפתי, תלמיד תלמידי ר' יהודה החסיד: "וקושר ההדס עם הלולב כי (אם) [אין] בלבם של צדיקים כי אם לב אחד לאביהם שבשמים" (גנוי חג הסוכות, עמ' לח-לט; וע"י שם, הערה 16). (ב) **טעם לברכת 'על נטילת לולב'**: כן כותב ר' אליעזר ב"ר יואל הלוי, ספר ראבי"ה, ב, סימן תרפב, מהדורת הרב ד' דבליצקי, בני ברק תשס"ה, עמ' רנז, בשם 'ירושלמי' (והכוונה ל'ספר ירושלמי'): "גרסינן בירושלמי, שאילו לרבני; מה טעם מברכין על הלולב. התיבון: מפני שהוא מלך לכל אילני מאכל. ואית דאמרי, משום **לולב** - לב אחד". וכן כותב ר' משה ב"ר יקותיאל מן האדומים, ספר התדיר, הלכות ארבעה מינים, מהדורת הרב מ"ר בלוי (בתוך: שיטת הקדמונים), ניו יורק תשנ"ב, עמ' רסז: "על הנכון נראה, שהלולב הוא העיקר, שאין לו אלא לב אחד כנגד אבינו

כשהוא שולב לתוך קטע דרשני המסביר, שארבעת המינים נבחרו למצווה כדי לכפר על ארבעה אברי הגוף החשובים הדומים להם, והלולב מכפר על הלב. דרשה זו מופיעה לראשונה ב'ספר המנהיג' לר' אברהם ב"ר נתן הירחי (ראב"ן הירחי; פרובאנס-ספרד; ד'תתקטו-תתקעה, 1155-1185):

וראיתי באגדה: ולמה באתרוג? שהוא דומה ללב, לכפר על הרהור הלב. ולמה בהדס? שהוא דומה לעינים, לכפר על סקור עינים, הדא הוא דכתיב (במדבר טו לט): 'ולא תתורו'. ולמה בערבה הדומה לשפתים? לכפר על ביטוי שפתים. **ולמה בלולב? אלא, מה לולב אין לו אלא לב אחד, אף ישראל אין להם אלא לב אחד לאביהן שבשמים**²².

כפי הנראה, המציאות שמסמל הלולב – שאין להם לישראל אלא לב אחד לאביהם שבשמים – הוא רק אחרי שנתקיים המסומל בשלושת המינים האחרים, שנתכפרו עוונותיהם של ישראל, שאילולא כן יש במאמר דרושי זה סתירה מיניה-יוביה, כי אם ישראל חוטאים בהרהור הלב, בסיקור עיניים ובביטוי שפתיים הא כיצד ניתן להגדירם ש"אין להם אלא לב אחד לאביהן שבשמים"?

אכן, הדרשה שהובאה ב'ספר המנהיג' אינה בקובצי המדרשים שלפנינו, וכנראה מדובר בעיבוד מאוחר – מסביבות סוף המאה השתים-עשרה, לכל המוקדם – ששילב את המאמר המעובד "מה לולב זה אין לו אלא לב אחד..." עם המדרש הקמאי המשווה את ארבעת המינים לארבעה אברי גוף מרכזיים, בהוסיפו לו את עניין כפרת האברים שכנגדם, שנשאב כמסתבר מפייטנותו של ר' אלעזר בירבי קליר. נתאר אפוא את מרכיביה של דרשה זו:

מדרש 'יקרא רבה' משווה את ארבעת המינים לארבעה אברי גוף מרכזיים:

'ולקחתם לכם'. ר' מני פתח: 'כל עצמותי תאמרנה' (תהלים לה י), לא נאמר הפסוק הזה אלא בשביל לולב²³:

שבשמים, ובו אנו מברכים". (ג) **סמל לחשיבות המצוה:** ר' יעקב ממרויש, מבעלי התוספות, משתמש במאמר המעובד "מה לולב זה..." כדי להוכיח את חשיבות מצות נטילת ארבעת המינים ולהצדיק בכך את מנהג הנשים לברך עליה: **"שאלתי** על הנשים שמברכות על הלולב... אם הוי ברכה לבטלה אחרי שאין מצוות... **והשיבו:** וכי אפשר דרי, כל אשר תאמר אליך שרה שמע בקולה... וברכו את יי אלהיכם... מה מצינו במגילה וחנוכה מאחר שהיו באותו הנס, חייבות בהם ומברכות עליהם, ובלולב נמי מצינו סמך לדבר, **שאין לו אלא לב אחד לאבינו שבשמים**..." (שאלות ותשובות מן השמים, סימן א, מהדורת הרב ר' מרגליות, ירושלים תשי"ז, עמ' מג. הביאור ר' אשר ב"ר חיים נב"י" ממונתשון [תלמיד תלמידו של הרשב"א], ספר הפרדס, שער תשיעי, פרק יט, סעיף י, מהדורת הרב מ"ל קצנלבוגן, ירושלים תשמה, עמ' קפד).

ספר המנהיג, הלכות לולב, מהדורת י' רפאל, ירושלים תשלח, עמ' שפ. החיבור נכתב בטולדו, בשנת ד'תתקסד, 1204.

²³ = ארבעת המינים. לכן שבלשון חכמים מובנו של 'לולב' הוא גם: הלולב ומיניו, כל ארבעת המינים, ראה משנת מגילה, ב: ה: "כל היום כשר... לנטילת לולב", והכוונה כמובן לכל ארבעת המינים. ראה גם בבלי, סוכה לא ע"א: "אין אוגדין את הלולב אלא במינו", ופירש רש"י: האי 'לולב' היינו הושענא, כולוהו **שלושה המינים** יחד.

השורה שללולב דומה לשורה שלאדם,

וההדס דומה לעין,

והערבה דומה לפה,

והאתרוג דומה ללב.

אמר דוד: אין בכל האיברין גדול מהן, ואלו שהן שקולין כנגד כל הגוף. הוי: 'כל עצמותי תאמרנה'²⁴.

פיסקה מדרשית זו סובבת על המקרא "כָּל עֲצָמוֹתַי תֹּאמְרָנָה יְיָ מִי כְמוֹךָ", שיש לקלס את הקב"ה עם כל האברים, והיא מקבילה את ארבעת אברי הגוף החשובים ביותר – "שהן שקולין כנגד כל הגוף" – לארבעת המינים, להודיענו, שבאמצעות נטילת לולב ומינוי מקיימים את הצווי "כָּל עֲצָמוֹתַי תֹּאמְרָנָה יְיָ מִי כְמוֹךָ"²⁵.

מדרש זה אינו מדבר, אם כן, בעניינה של הכפרה, שכל אחד מארבעת המינים מכפר על חטאי האבר שכנגדו. תפנית רעיונית זו עולה לראשונה רק בפייטנותו של ר' אלעזר בירבי קליר, בסילוקו 'אקחה בראשון לאחרון וראשון' (מהקדושתא 'אימתי בחיל פפור') לחג הסוכות:

בְּהֶדֶר - לְכַפֵּר סִרְעָפִי לֵב

בְּכַפּוֹת - לְכַפֵּר שְׁזֶרֶה מוֹל לֵב

בְּעִבּוֹת - לְכַפֵּר סָקוֹר עֵין וְלֵב

בְּעֶרְבָה - לְכַפֵּר גְּבוּל פֶּה עִם לֵב²⁶.

ביאור: 1 בהדר: באתרוג, על־שום "פרי עץ הדר" (ויקרא כג מ). סרעפי לב: מחשבות הלב, על־פי תהלים צד יט. 2 בכפות: בלולב, על־שום: "כפת תמרים" (ויקרא שם). שזרה מול לב: שזרה העומדת מול לבו של אדם. 'שזרה' הוא הכתיב הארצישראלי ל'שזרה' הבבלי. | 3 בעבות: בהדסים, על־שום: 'וענף עץ עבת' (ויקרא שם). סקור עין ולב: ראיית העין הנמשכת אחרי הלב. השווה ספרי, במדבר, פיסקא קטו, עמ' 127: "מגיד שהעינים הולכות אחר הלב". | 4 גבול פה עם לב: בניבול פה יש גם 'ניבול לב', כי הלב גורם לכל העבירות. ראה מדרש תהלים, יד א, עמ' 111: "האזנים ורמ"ח האיברים הולכים אחר הלב"; תנ"ב, שלח, לא: "הלב והעינים הם סרסורין לגוף, שהם מזנין את הגוף".

הקלירי אינו מזכיר את הדימוי לולב = לב, כגירסת העיבוד המדרשי שהובא ב'ספר המנהיג'. הוא אחז בדעה המקורית שבמדרש 'ויקרא רבה', והקיש את הלולב ל'שזרה' (=שזרה, בכתיב

24 ויקרא רבה, ל יד, עמ' תשיא-תשיב. כך גם בתנ"ב, אמור, כח; מדרש אגדה, ויקרא כג מ. דרשה זו הובאה גם בפירוש דרשני מאוחר יותר, ראה: מדרש לקח טוב, ויקרא כג מ. וככל הנראה, לה נתכוונו במשנת רבי אליעזר, פרשה ה, עמ' 101 [ל' גינצבורג, 'שלוש דרשות קטועות ממדרש שאינו ידוע', תרביץ, ד (תרצג), עמ' 330].

25 ביאורו הפשוט של המדרש מופיע בדעת זקנים מבעלי התוספות, ויקרא כג מ, המביאו ומסבירו כן: "שיש לשבח להקב"ה בפה ובלב ובעין ובשזרה, שהוא כל הגוף שתלוי בשזרה".

26 מחזור סוכות, עמ' 108.

הארצישראלי) שכנגד הלב ("מול לב")²⁷, כי הוא – או מקורו המדרשי האבוד²⁸ – נטל משם את דימוי ארבעת המינים לארבעת האברים בהם יש לשבח להקב"ה והסיעו לעניין הכפרה, שכל אחד מארבעת המינים מכפר על העבירות שנעשו עם האבר שכנגדו, וזאת כנראה, בהתבסס על מדרשים אחרים המציגים באופן כללי – בלא להקיש את המינים לאברים – שארבעת המינים מכפרים על העוונות²⁹.

27 הוספת ה"לב" בלולב, בהדסים ובערבות, שאינו במדרש ויקרא רבה הנוכח, הוא רק מפאת החרוז ועל-פי מדרש תהלים, יד א, עמ' 111: "הענינים הולכים אחר הלב... וכן האזנים ורמ"ח האיברים הולכים אחר הלב".
28 אם ר' אלעזר בירבי קליר שאב את רעיון הכפרה ממקור מדרשי ולא חידשו מדעתו הרחבה, כפי שמסתבר לדעתי, הרי שכבר בזמן הראשונים היה אותו מדרש בחזקת אבוד. וקביעה זו נכונה למרות העובדה שאחד מפרשני הפיוט הקדמונים מציין לכאורה מראה מקום מדרשי לדברי הקלירי, ומשמע שהוא הכיר לעניין מקור מדרשי מפורש. ראה פירוש לפיוטים כת"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה Mich. 365 (בקטלוג נויבאוואר 1208; מתכ"י: F16668), דף 99א, בפירושו לסילוק 'אקחה בראשון לאחרון וראשון' הנוכח (הדגשתי את המובאות הפיוטיות):

בהדר לכפר סרעפי לב: זה אתרוג, שדומה ללב. יבוא דבר שדומה ללב ויכפר על מחשבות הלב. וכן דורש בויקרא רבה. **בכפות שורה מול לב:** כף תומר דומה לשורה של אדם, ואוחז אדם לולב בימין ואתרוג בשמאל, ויבא לולב שדומה לשורו של אדם ויכפר על שורה של אדם שאינו שוחה בה לפני הקב"ה במדיים וביאלו ברכות ששנו רבותינו שאדם שוחה בה'ם תחילה וסוף. ואתרוג מכפר על מחשבות אדם ותחבולותיו. **בעבות לכפר שקורת עין ולב:** ההדס דומה לעין, והקרטין שבתוך עין דומה לעין, יבא הדס הדומה לעין ויכפר על עין ולב שהן מסרסרין לגוף לדבר עבירה, כדאמרינן: עינא וליבא תרי סרסורי דאינא אינון; עין רואה, לב גומר. **בערבה לכפר גיבול פה עם לב:** ערבה זו דומה לפה, שעליה פגומין כפה, ועוד דומה לשפתיים, ארוכה וקצרה כסדק הפה. תבא ערבה שדומה לפה, ותכפר על נבלות פה היוצא מן הלב.

פירוש זה מופיע בכתב-יד מקבילים, כמו: פרמה, ספריית הפלטינה 1264 (מתכ"י: F27556), דף 29ב: "לפי שאתרוג דומה ללב, יכפר על סרעפי, וכן דור'ש בויקרא רבא"; מוסקבה, ספריית גינצבורג 615 (מתכ"י: F43927), דף 116א: **"בהדר לכפר סרעפי לב:** כך דורש בבראשית רבה: לפי שאתרוג דומה ללב, מכפר על סרעפי לב". אך אין ספק, שגם פרשן זה לא הכיר מקור מדרשי מפורש לרעיון **כפרת** ארבעת המינים, שהוא לא נתכוון אלא למאמר המדרשי **שלפנינו** ב'ויקרא רבה', אותו הוא הבין ופירש – בעקבות דברי הקלירי – כמקור הרעיון שארבעת המינים מכפרים על חטאי האברים שכנגדם.

29 ראה תנחומא, אמור, כ: "ארבע מינים שבלולב, שכל אחד ואחד מישראל הולך ורץ ליקח לו מהם להלל לפני הקב"ה, שיתרצה לו ויכפר לו על כל עוונותיו"; משנת רבי אליעזר, פרשה ה, עמ' 104: "אמר הקב"ה: אם הבאתם לפני ארבעה מינים שבלולב, אני מכפר לכם על ארבע מיתות בית דין". ועי' גם: פסיקתא דר"כ, כו ט, עמ' 416.
עניין ארבעת המינים המכפרים על ארבעת האברים הדומים להם, סובל אריכות רבה ואקווה להקדיש לו בעז'ה מחקר מפורט. לעת עתה אציין, שהרעיון מופיע בפיוטים נוספים של ר' אלעזר בירבי קליר, ומן הקלירי הוא עבר לפייטנים אחרים. כן מפיט רב סעדיה גאון, בהושענא 'ענה אוחזי ארבעה מינים' (סדור רב סעדיה גאון, מהדורת ש' אסף [ואחרים], ירושלים תשא, עמ' רמז-רמז):

ענה אוחזי ארבעה מינים / תבנית ארבעה הם מקננים
ענה בידם אתרוג דמיון ללב / שהוא מכפר על הרהור הלב
ענה גיות שדרתם כלולב / רוע יצרם יכפר לולב
ענה דומים בעינם להדס / קרץ עינם יכפר הדס

ג. התקבלות ודחייה

לאחר שהותכנו שלושת המקורות הנזכרים (המאמר בבבלי סוכה מה ע"ב, מדרש 'ויקרא רבה', והסילוק הקלירי) לדרשה החדשה שהובאה ב'ספר המנהיג', היא שבה ומופיעה אצל המחברים הרגילים להעתיק ממנו, כמו ר' אהרן הכהן מנרבונה³⁰ ור' דוד אבודרהם³¹, והיא גם מופיעה בקובץ דרשות על התורה שיוחס לר' יונה מגירונדי³². כל אלו קיבלו את הדימוי **לולב = לב**,

ענה הדומים בשפתם לערבך / צפצופי שפתם תכפר עֲרַכָה.

וכך גם פייטן (בבלי?) לא ידוע שפעל בסביבות המאה האחת-עשרה, בסילוקו 'אני יי ראשון ועמי ראש וראשון', טורים 34-50 (נדפס: פיוטים נבחרים לחגים ולמועדים, מהדורת א"מ הברמן, לוד תשנב, עמ' 61; ולשאלת זיהוי המחבר, ראה גם: ע' הכהן, קדושתאותיו של ר' שלמה סולימן אלסנא'רי למועדי השנה, ע"ד, א, 'ירושלים תשסד, עמ' 71 הערה 147), והפייטן ר' יצחק בר לוי אבן מר שאול (ספרד), מפנה המאות העשירית ואחת-עשרה) בסילוקו 'אין קדוש כיי ישמח לב מבקשי יי', טורים 106-125 (נדפס: עלי-די א"י כ"ץ, ראה מאמרו: A.I. Katsh, 'A new poem by Joseph Abitur [from a recently discovered 13th century Mss. in Moscow]', ספר היובל מאיר וכסמן: למלאת לו שבעים וחמש שנה, בעריכת 'רוזנטל [ואחרים], שיקאגו-ירושלים תשכו, חלק לועזי, עמ' 79-80. המהדיר ייחס את הסילוק לפייטן אחר ולא למחברו האמיתי, ראה על כך: ע' פליישר, 'חדשות ביצירתו של ר' יצחק בר לוי (אבן מר שאול)', מחקרי לשון: מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, בעריכת מ' ברי-אשר, ירושלים תשמג, עמ' 444-447). כל פייטנים אלו המשיכו את תפיסת הקלירי והעמידו את **האתרוג** כנגד **הלב**, ואת **הלולב** כנגד **השדרה**, ולא כדעת העיבוד המאוחר המציב גם את האתרוג וגם את הלולב כנגד הלב.

30 ארחות חיים, א, הלכות לולב, דין א, פירינצי תקי, דף קיג ע"ב. שם נוסף הסבר ל"לב אחד", וזה לשונו: "ולמה בלולב, לומר לך, לולב אין לו אלא לב אחד – **פירוש: גרעין התמרה** – אף ישראל אין להם אלא לב אחד לאביהם שבשמים". תוספת זו היא על-פי הפרשנות הספרדית שהובאה לעיל (ליד הערות 11-12), והמוסיפה כאן (שאפשר והוא בעל 'ארחות חיים' עצמו) שילבו במובאה מ'ספר המנהיג' אע"פ שהתיאור 'גרעין התמרה' כלל אינו מתאים בלולב!

31 אבודרהם: פירושי הברכות והתפילות, ב, סדר תפילות סוכות, מהדורת הרב א' גרינצייג, ירושלים תשעה, עמ' 496: "עוד אמרין בהגדה: למה באתרוג, שהוא דומה ללב, לכפר על הרהור הלב. ולמה בהדס, שדומה לעינים, לכפר על סיקור עינים, שנאמר: 'זלא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם' וגו'. ולמה בערבה, שדומה לשפתים, לכפר על בטוי שפתים. ולמה בלולב, לומר לך, מה לולב אין לו אלא לב אחד, כך ישראל אין להם אלא לב אחד לאביהם שבשמים". ומ'ספר אבודרהם' הועתק לאגרת הטעמים [...] טעמי תפלות וברכות, מהדורת נ' מזרחי, נווה-דינאל תשסד, עמ' 162.

32 דרשות ופירושי רבנו יונה גירונדי לחמשה חומשי תורה, פרשת האזינו, מהדורת הרב ש' ירושלמי, מהדורה מחודשת, ירושלים תשמח, עמ' שמח: "אז"ל: ארבעת מינים שבלולב, אתרוג דומה ללב, לכפר על הרהור הלב; הדס דומה לעינים, לכפר על סיקור עינים, הדא הוא דכתיב: 'זלא תתורו' וגו'; ערבה דומה לשפתים, לכפר על ביטוי שפתים; לולב, מה לולב אין לו אלא לב אחד, כך ישראל אין להם אלא לב אחד לאביהם שבשמים". בנוגע לזהות מחבר ספר הדרשות, הדברים יגיעים: מהדיר החיבור מייחסו בלא כל פקפוק לר' יונה מגירונדי (ספרד: ד'תתקע-ה'כד, 1210-1263), והסכים עמו י"מ תא-שמע בהסתייגות קלה, ש"אם אין רבנו מחברו של הספר הזה, הריהו מתלמידיו הקרובים ביותר, שדרש בהשראתו" (ראה מאמרו: 'חסידות אשכנז בספרד: רבנו יונה גירונדי - האיש ופועלו', בספר: נכסת מחקרים, ב, ירושלים תשסד, עמ' 140-144, והצטוט מעמ' 142. ראה גם ספרו: הנגלה שבנסת: לחקר שקיעי ההלכה בספר הזוהר, מהדורה מורחבת, ישראל 2001, עמ' 129 הערה 111). אך אחרים שללו את ייחוס הספר לר' יונה גירונדי או אחד מתלמידיו (ראה: M.

המבוסס כאמור על העיבוד "מה לולב זה אין לו אלא לב אחד..." אך בד בבד המשיך להתהלך רעיון הכפרה שבסילוק הקלירי, בלא להקביל את הלולב ללב אלא לשדרה. כן הובא בשם בעלי התוספות³³, וכן גם כותב ר' בחיי אבן חלאווה (ספרד; סוף המאה השלוש-עשרה) בפירושו

וזהו שאמרו במדרש: אתרוג דומה ללב, לולב לשדרה, הדס לעינים, ערבה לשפתים. והכוונה בזה, כי בהכשל האדם בעברות של ארבעה אברים אלו, ימצא כופר בארבעה מינין אלו, שהם כנגדן ודומין להן, לפי שבכל עברה תמצא כפרה כשיעשה האדם מצוה כנגדה³⁴.

תחילת דבריו הם ממדרש 'ויקרא רבה' הנזכר, וזאת אכן הביא הכותב בשם "אמרו במדרש", אבל את המשך דבריו, עניין הכפרה, שידע הכותב שאינו במדרשים שלפנינו, הוא כותב כביאור לו, ולא כהעתקה ממדרש. כך גם נהג באחד מחיבוריו האחרים³⁵, ואילו אצל ר' יצחק אבובה, שכלל הנראה העתיק ממנו, הפך הביאור לחלק מהמדרש³⁶, אבל שניהם נשתנו בדחייתם לדימוי הלולב ללב, היינו באי-קבלתם לדרשה: "מה לולב זה, אין לו אלא לב אחד...". אמנם מאידך נראה, שאימוצו של בעל 'ספר הבהיר' לנוטריקון לולב = לו לב, השפיע עמוקות על המקובלים וקיבע מאוד את קיומו של "לב אחד" בלולב. כן נכתב ב'ספר הבהיר':

וישראל קדושים נטלו גוף האילן ולבו. מה לב, שהוא 'הדר', פרי הגוף, אף ישראל נטלו 'פרי עץ הדר'; מה אילן תמור - ענפיו סביביו ולולבו באמצע, אף ישראל נטלו גוף האילן, זה שהוא לבו, וכנגד הגוף חוט השדרה באדם, שהוא עיקר הגוף. ומה לולב זה,

Saperstein, *Jewish Preaching, 1200-1800: An Anthology*, New Haven 1989, pp. 124-127), ומהם ביקשו לייחסו לחכם ר' משה כהן, הנזכר כמה פעמים ב'ספר אבודרהם' אשר אפשר והוא ר' משה ב'ר יהודה הכהן, תלמיד-חבר לרא"ש. ראה על כך: הרב י' הערשקאוויטש, 'סדר הטבת חלום וסיום ספר אבודרהם מכתב יד', ישורון, כה (תשעא), עמ' סא הערה 35; הרב ש' פורטנוי, 'פירוש הברכות והתפילות לרבינו דוד בן יוסף בעל אבודרהם', ישורון, לה (תשעז), עמ' תתנ-תתנא. אבל נראה יותר שהוא ר' משה כהן אבן-קרישפין, מחמשי טולידו בזמנם של תלמידי הרא"ש, ראה על כך: ספר הליווי בגלות: פירוש מגילת אסתר ועמו [...] מגילת בני חשמונאי, למרנא [...] רב סעדיה גאון, מהדורת הרב ש"י הלוי (ואחרים), 'ירושלים תשעט, עמ' שטו; והשווה: ספר המידות: למרנא [...] רב סעדיה גאון - פירוש מגילת איכה, מהדורת הרב ש"י הלוי (ואחרים), 'ירושלים תשעט, עמ' שכג-שכו. וכעת הודיעני פרופ' י"ש שפיגל שהוא סיכם את הנידון במבוא לספרו דרשות תלמיד הרא"ש (בדפוס).

33 ראה המובא בגנוי חג הסוכות, עמ' סט, סימן תלו.

34 רבינו בחיי: ביאור על התורה, ב, ויקרא כג מ, מהדורת הרב ח"ד שעוועל, 'ירושלים תשלב, עמ' תקנג.

35 ראה: כד הקמח, ערך 'לולב', מהדורת הרב ח"ד שעוועל (בתוך: כתבי רבינו בחיי), 'ירושלים תשל, עמ' רלו. והשווה לשונו של ר' יהושע אבן-שועיב בעניין: דרשות ר"י אבן שועיב, דרשה ליום ראשון של סוכות, מהדורת הרב ז' מצגר, 'ירושלים תשנב, עמ' תקכ.

36 ראה: מנורת המאור, כלל ד, סימן קמט, מהדורת י"פ חורב, 'ירושלים תשכא, עמ' 323.

נתיב לו לב, אף לב מסור לו. ומה 'לב'? זה שלושים ושנים נתיבות פליאות חכמה...³⁷.

ניתן לומר, כי בעל 'ספר הבהיר' אוהז את החבל בשני קצותיו. מחד הוא יודע שהאבר הדומה ללב הוא האתרוג, כמפורש במדרש 'ויקרא רבה', אך מאידך הוא רואה את הלולב כמסמל לו לב, שה'לב מסור לו'. אין זה מענייננו לפשט ולהסביר את גישתו, אלא רק להצביע על דבריו שסייעו בקיבוע והתפשטות התפיסה לולב = לו לב, שהפכה בהשפעתו לנפוצה במיוחד בקרב חוגי המקובלים שנמשכו אחרי קבלת 'ספר הבהיר'³⁸.

37 ספר הבהיר, סימן צח, מהדורת הרב ר' מרגליות, ירושלים תשי"א, עמ' מג.
38 אביא מעט מן המקורות הקבליים המזכירים את הרעיון לולב = לו לב, ותנא ושייר. את המקורות הבאתי בסדר כרונולוגי, עד כמה שאפשר: (א) ר' אברהם אבולעפיה, סתרי תורה, מהדורת א' גרוס, ירושלים תשס"ב, עמ' קלד: "ומיני הלולב סודם, אתרוג בימין השם לבדו, והוא שבו אות ימין, ולולב בשמאל השם, שבו לו לב מלא..." (הספר נכתב בשנת ה'מ"א; 1280). (ב) פירוש הראב"ד לספר יצירה (והוא באמת לר' יוסף אשכנזי הארוך), ו א, בתוך: ספר יצירה [עם] ט' פירוש, ווארשא תרמד, דף נט ע"ב: "הנה מ"ב יעלו ל"ו, וכן בלב ל"ו, הרי ע"ב, וסימנך: לולב - ל"ו ל"ב..." (ג) פירוש ר' משה בוטריל לספר יצירה, א א, בתוך: ספר יצירה הנ"ל, דף יד ע"א: "לזה התחילה התורה בבי"ת והשלימה בלמ"ד, הנה יש כאן שלשים ושנים... ועל זה הסוד המכוסה באה מצות לולב, רצונו לומר לו לב, והלב הוא המלך הגדול..." (ד) ספר הפליאה, פרומישל תרמד, דף יג ע"ג: "...וע"כ הוא שדרת האילן, והשדרה עולה עד הכתר והוא הנק' לולב - לו לב נתיבת החכמה... ולכן מברכים על הלולב..."